

Garagalpagystanda aslynda nämeler bolýar?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 24 января, 2025

Garagalpagystanda aslynda nämeler bolýar? GARAGALPAGYSTANDA ASLYNDA NÄMELER BOLÝAR?

Orta Aziýa regionynda bolýan üýtgeşmeler täze dünýä düzgüniniň gelen sepgidinde iňňän dartgynly ýagdaýa öwrüldi. Uzak wagtdan bäri ýazyşmyz ýaly regiondaky durnuksyzlyk ýa-da güýç deňeçerligindäki üýtgeşme diňe sebit ýurtlary däl, eýsem bu ýerde güýç tutluşugyna giren aktýorlar üçin möhüm bolup durýar.

Hawa, XX asyryň başlaryndan bäri «Ýewraziýanyň ýüregi» ýa-da «Bu ýerlere höküm eden ýer ýüzüne höküm eder» diýen ýaly aýdylyp gelinýän sözler häzirem güýjüni ýitirenok.

Häzir bu formulany hasam sowukganly öwrenmek gerek. Köpçülikleýin ýokanç keselleriň ýaýramagy, uruş we ykdysady problemalar Aziýada-da täze hyzmatdaşlyk ugurlaryny orta goýýar.

Özbekistan geostrategiki ýerleşişini taýdanam, ilaty babatda-da, soňky wagtlar saýlap alýan syýasy ugurlary bilenem öňe çykýar. Owganystan meselesiniň çözgüdine açylan gapylardan biri bolmagy, aýratynam 2017-nji ýyldan soň dünýä bilen integrasiýalaşmak üçin äden ädimleri, ukrain konfliktinde ilkinji bolup uruşa garşydygyny görkezzen ýurtlardan biri bolmagy we elbetde Türk döwleleriniň guramasyna girip umumytürk dünýäsini janlandyrmagy Türkiýe nukdaýnazaryndanam zerur fotogörnüşini döretdi.

Hususanam Özbekistanyň umumytürk dünýäsindäki bu dinamizmini

dowam etdirmegi we sebitiň täze deňeçerligiň gözleginde bökdençsiz öňe gidip bilmegi üçin durnuklylygyny goramagy hökmany bolup durýar. Garagalpagystandaky hadysalaram Özbegistandaky durnuklylygy bozup biljek potansial şertleriň üstünde durýar.

Ýogsa-da, birnäçe gün bäri Nukus şäherinden (Garagalpagystan respublikasynyň merkezi) habar beriş serişdelerine syzan protestler nämäni aňladýar?

Aslynda bolup geçen wakalara düşünmek üçin garagalpaklaryň we Garagalpagystanyň taryhyna gysgaça göz aýlamak gerek.

• TÜRK DÜNYÄSINIŇ BİR PARÇASY

Garagalpaklar taryhy prosesini dowamynda Orta Aziýa sebitinde ýerleşen, türk dilde gepleýän we umumytürk dünýäsiniň garaşsyz döwlet statusy bolmadyk ýerlerinden biridir. Garagalpagystan Awtonom Respublikasy häzir Özbegistan respublikasynyň düzüminde. Günorta-gündogary Özbegistan, günortasy Türkmenistan, günbatary we demirgazygy Gazagystan bilen gurşalan.

Gaty uzaga gidilmese-de, Altyn Ordanyň ýykylmagyndan soň Syrderýanyň boýlaryna ýerleşen garagalpaklar belli bir wagta çenli galmyklara garşy göreşip, yzyndanam Hywa hanlygynyň tabynlygyna geçipdirler. Noggaýlar we peçenegler bilen ýakyn baglanyşyklary bar. Orhon ýazgylary beýleki türk halklar ýaly garagalpaklaryňam taryhy çeşmesidir.

Garagalpak ýazuw dili (döwlet status derejesinde bolmasa-da) Garagalpagystanyň gurulmagy bilen başlanýar. Garagalpak dili türk diller maşgalasynyň gypjak toparyna degişlidir. Gypjak topary bolsa gypjak-bulgar (Kazan türkçesi we başgyrtça), gypjak-kuman (kumança, karaýymça, kumykça we ş.m.), gypjak-nogaý (nogaýça, garagalpakça we gazakça) görnüşinde dürli-dürlilik görkezýär. Garagalpaklaryň birinji orta çykan Horezm sebiti häzirem ýaşaýan ýerlerine gabat gelýär.

Belli bir wagta çenli rus basybalyjylaryna garşy göreşen garagalpaklaryň ýerleri 1873-nji ýylda Russiýanyň düzümine birikdirilýär. Garagalpagystan 1930-njy ýylda Gazagystanyň düzümindäki awtonom oblast, 1932-nji ýylda gönüden-göni Moskwa garaşly oblast, 1936-njy ýylda bolsa Özbegistanyň düzümine

birikdirilen respublika görnüşinde orta çykýar.

Aslyna seredende bu bölünişik we birleşdirmeler şu günki gün ýüze çykan meseläniň düýp sebäbidir. Çünki Sowet Soýuzynyň dolandyryş ulgamynda uzak wagtlap bir ýerde ýaşan halklaryň dil we geografiki taýdan bölünmegi, hatda her dürli bulambujarlyga taýýar ýagdaýa getirilmegi-de bar. Häli-häzirlerem çözülmän gelen araçäk meseleleri-de şu dolandyryş düşünjesiniň miwesidir.

• YNJYK SEBIT

Dek düýn bolup geçen wakalara degip geçmezden öň şu kesgitlemäni goşmak gerek: Garagalpaklar uzak wagtlap özbekler, gazaklar we türkmenler bilen köpçülikleýin ýagdaýda garym-gatym bolup agzybirlikde ýaşap geldiler. Ýöne olar özlerine mahsus dilini we ýokarda gysgaça aýdylyp geçilen taryhlaryny awtonom statusda gorap saklama isleglerini saklap gelýärler. SSSR-iň dargamagynyň yzysüre garaşsyz döwlet bolmak ideýasy öňe çykanam bolsa, bu islegiň üstünde çynlakaý durulmandyr we 1993-nji ýylda garagalpak ygtyýarlylary Özbekistan bilen ýene 20 ýyllyk möhlet bilen birleşen ýagdaýda ýaşamagyň ylalaşygyny baglaşýarlar. Ylalaşygyň şertlerine görä, 2013-nji ýylda taraplar täzeden bu möhleti uzaldybam bilýärdi ýa-da referendum geçirmek arkaly Garagalpagystanyň halky Özbekistandan bölünip aýrylyp we ýurduň ykbalyny özi kesgitlep bilýärdi.

Özbekistan üçin bu ýurduň ýerasty baýlyklary bilen bir hatarda ekerançylyk pudagy-da möhüm orny tutýar. Ýurduň däne we şaly ätiýaçlygynyň belli bir bölegi şu ýerden üpjün edilýär.

• HADYSALARYŇ UÇGUNY

Ine, hut soňky bolup geçen wakalaram şu gursawda ele alnyp öwrenilmeli. Az wagt mundan öň jemgyýetçiligiň pikirini soramak üçin orta atylan konstitusion üýtgeşmeleriň tekliplamasyndaky käbir maddalar protestleriň tutaşdyryjy uçguny boldy.

Ýagdaý şeýle bolansoň, aýratynam wakalaryň kiplamadyk

ýagdaýynda daşardan operasiýalaryň ara girmeginden endişelenildi. Demonstrasiýaçylaryň bir böleginiň guramaçylykly hereket etmegi bu endişeleri hasam artdyrdy.

Dogrusyny aýdanda, eger bu geografiýany tanaýan bolsaňyz, munuň ýerliksiz endişe dældigini bilersiňiz. SSSR-iň dargan wagtyndan şu güne çenli Orta Aziýa sebitinde daşardan goldawly operasiýalar hemişe özüniň bardygyny görkezip geldi. Bulardan käbiri demografik, syýasy we sosial-ykdysady problemalar bilen tebigy pozisiýada duranam bolsa, soňabaka daşardan prowokasiýalar bilen çuňlaşdy. Özbekistan taryhy prosesini dowamynda demografik, etnik kökli ýa-da radikallaşma babatda öňem birnäçe bulaşyklyklar bilen ýüzbe-ýüz bolupdy. Aýratynam özbek hökümetiniň problemalaryň çeşmesini aradan aýyrma tagallasy bilen agzalan daşarky ugrukdyrmalara açyk üýtgeşmeleri ara alyp seljermegi öz wagtynda gozgalan wajyp meseledir. Geliň, indi bolsa, Konstitusiyadaky üýtgedilmek islenen şol maddalara seredip geçeliň...

Özbekistanyň Konstitusiasynyň 70-nji maddasynda Garagalpagystanyň «özygtyýarlydygy» ýazylan. «Özygtyýarly Garagalpagystan Respublikasy Özbekistan Respublikasyna degişlidir. Garagalpagystan respublikasynyň özygtyýarlylygy Özbekistan reapublikasy tarapyndan goralýar» diýilýär. Üýtgedilmek üçin jemgyýetçiligiň dykgatyna hödürlenen tekliplamada ilkinji nobatda bu ýerdäki «özygtyýarly» sözi geçenokdy.

Garagalpagystany düzgünleşdirýän beýleki maddalar bolsa munuň yzyndaky 71-74-nji maddalardyr. Muňa laýyklykda Garagalpagystan Awtonom Respublikasynyň öz Konstitusiasynyň bardygy, emma munuň Özbekistanyň Konstitusiasyna ters bolmajakdygy görkezilen. Şeýle-de özbek kanunlarynyň garagalpaklara-da degişlidigi we Garagalpagystanyň çäkleriniň garagalpaklaryň öz razylygy bolmazdan üýtgedilmejekdigi görkezilýär.

Protestleriň çyrasyna ýag guýan iň esasy zat bolsa 74-nji madda boldy. «Garagalpagystan respublikasy Garagalpagystanyň köpçülikleýin halk ses berişligine esaslanyp, Özbekistan Respublikasyndan bölünip aýrylma hukugyna eýedir». Soňky

teklipnamada bu maddanyň ýokdugy görüldi.

Şeýlelikde, 1-nji iýul günü Nukusda konstitusion üýtgeşmelere garşy protestler bolup geçdi. Merkezi şäherde köpçüligiň hereketi barha artdy. Üýşen köpçülikden bir bölegi ýerli hökümet edaralaryny ele geçirmäge synanyşdy. Düýn alynan karar bilenem 2-nji awgusta çenli adatdan daşary ýagdaý yglan edildi.

• ÖZBEK HÖKÜMETI ODY SÖNDÜRDİ

Prezident Mirziýoýewiň wakalaryň ertesi günü Nukusa gidip, aktiwistler bilen pikir alyşmagy we konstitusion üýtgeşmeleriň bolmajagyna kepil geçmegi wakalaryň geriminiň giňemeginiň öňüni alana meňzeýär. 2-nji iýulda Özbegistanyň prezidenti Şewket Mirziýoýew Nukusa geldi we şeýle diýdi: «Biziň maksadymyz millete, etniki gelip çykyşyna, diline we dinine garamazdan hemmeleriň ýurdumyzda azat we howpsuz ýagdaýda ýaşamagyny üpjün etmektir. Konstitusion reformalar diňe adamlaryň ýas ýagty ertirleri üçindir. Emma garagalpak halky oňlamasa, hemme zat öňki-öňküliginde galar».

Ýöne mundan soň bu aýdylanlaryň hemişelik ýa-da dowam edip biljek ýagdaýa öwrülip-öwrülmejeginiň üstünde durulmaly. Galyberse-de Garagalpagystnada «aýratyn döwlet» bolmak ideýasy hemişe saklanyp galýan isleg bolandygy sebäpli täze talaplaryň we bolup biläýjek protestleriň dürli formalarda ýüze çykyp biljekdigi ýatdan çykarylmalý däl.

Şu tapgyrda wakalaryň kiplajakdygyny we doganlyk hukugynyň ýeňjekdigini umyt edýäris.

Şunuň bilen birlikde Daşkendiň garşylyklaýyn hereket edende eserdeň çemeleşmegi negadar möhüm bolýan bolsa, sebit ýurtlarynyň konstruktiv tutumy şondan has beter möhümdir. Gazagystan düýn beýanat bilen çykyş edip, iki ýurduň hemişelik dost-doganlyk şertnamasynyň bardygyny we özbek hökümeginiň tarapyndadygyny mälüm etdi.

Şol sanda Türkiýe we Türk döwletleri guramasy bu döwürde doganlyk Özbegistana her dürli goldawy bermeli hem-de daşardan bolup biläýjek hereketlere garşy diplomatik çäreleri, gerek

bolsa harby öňüni alyş işlerini geçirmäge taýýar bolmaly.

Kürşad ZORLU,
professor.

«Haber Türk», 04.07.2022 ý. Publisistika